

O‘ZBEK TILIDAGI O‘XSHATISHLARNING ETNOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI**Jamoliddinova Iroda Bahodir qizi****Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), katta o‘qituvchi****University of Business and Science****E-pochta: irodajamoliddinova8@gmail.com****Bozorova Dilorom Abdurahim qizi****University of Business and Science****Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi 1-kurs magistranti****dilorombozorova96@gmail.com**<https://doi.org/10.5281/zenodo.20570466>

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi o‘xshatishlar etnolingvistik jihatdan tahlil qilinadi. o‘xshatish — til tizimida nafaqat uslubiy, balki etnomadaniy nuqtai nazardan ham faol birlik bo‘lib, xalqning turmush tarzi, tabiat bilan bog‘liqligi, dunyoni idrok etish usuli va milliy mentalitetini bevosita aks ettiradi. Tadqiqotda o‘xshatishning to‘rt tarkibiy unsuri — subyekt, etalon, asos va shakliy ko‘rsatkich — etnolingvistika doirasida izchil tahlil qilinadi. Hayvon nomlari, o‘simlik leksikasi, tabiat hodisalari va mehnat-turmush madaniyatidan kelib chiqqan etalonlar asosida milliy o‘ziga xos, umumturkiy va universal qatlamlar ajratiladi hamda o‘zbek xalqining milliy tafakkur tarzini aks ettiruvchi xarakterli o‘xshatish modellari ko‘plab misollar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, etnolingvistika, o‘xshatish etaloni, milliy mentalitet, lingvomadaniyat, zoosimvolik, o‘zbek tili, tarkibiy unsur, etnokulturologik tahlil, milliy obraz.

АННОТАЦИЯ: В данной статье сравнения в узбекском языке исследуются в этнолингвистическом аспекте. Сравнение является активной единицей языковой системы не только в стилистическом, но и в этнокультурном отношении, непосредственно отражая образ жизни народа, его связь с природой, способ восприятия мира и национальный менталитет. В исследовании последовательно анализируются четыре структурных компонента сравнения — субъект, эталон, основание и формальный показатель — в рамках этнолингвистики. На основе эталонов, связанных с зоонимами, растительной лексикой, явлениями природы и трудово-бытовой культурой, выделяются национально-специфический, общетюркский и универсальный пласты, а также на многочисленных примерах освещаются характерные модели сравнений, отражающие национальное мышление узбекского народа.

Ключевые слова: сравнение, этнолингвистика, эталон сравнения, национальный менталитет, лингвокультурология, зоосимволика, узбекский язык, структурный компонент, этнокультурологический анализ, национальный образ.

ABSTRACT: This article examines similes in the Uzbek language from an ethnolinguistic perspective. A simile is an active unit of the language system not only stylistically but also in ethnocultural terms, directly reflecting the people’s way of life, their relationship with nature, their mode of perceiving the world, and their national mentality. The study systematically analyses the four structural components of simile — subject, standard, basis, and formal marker — within the framework of ethnolinguistics. Based on standards derived from zoonyms, plant vocabulary,

natural phenomena, and labour-domestic culture, nationally specific, common Turkic, and universal layers are identified, and characteristic simile models reflecting the national thinking of the Uzbek people are illuminated with numerous examples.

Keywords: simile, ethnolinguistics, simile standard, national mentality, linguoculturology, zoosymbolism, Uzbek language, structural component, ethnoculturological analysis, national image.

Kirish.

Har bir xalqning tili uning tarixi, turmushi va dunyoqarashining jonli ifodasi sifatida etnolingvistikaning asosiy tadqiq ob'ektini tashkil etadi. A. Nurmonov ta'kidlaganidek, xalq tarixidagi har bir voqea, urf-odatlar va turmush tarzi tilda o'z aksini topadi; til bilan uning egasi bo'lgan etnos o'rtasida qanchalik mustahkam aloqa bo'lsa, ularni o'rganuvchi tilshunoslik bilan xalq tarixi va etnografiya o'rtasida ham shunday aloqa mavjud [1]. Aynan shu aloqa o'xshatishlar orqali eng yorqin tarzda namoyon bo'ladi.

O'xshatish tilshunoslik fanida keng tadqiq etilgan birlik bo'lsa-da, uning etnolingvistik qirralari hali to'liq yoritilmagan. Mavjud tadqiqotlar ko'proq o'xshatishning uslubiy yoki leksik-semantik tomonga qaratilgan. N. Mahmudovning kuzatishicha, o'xshatishlarda milliy mentallikning jozibali ifodasini kuzatish mumkin: ular xalqning nimani qadrlaydigan, nimadan qo'rqadigan va nimani go'zal deb biladigan ekanini ko'rsatadi [2]. Shu nuqtadan kelib chiqib, ushbu maqolada o'zbek tilidagi o'xshatishlar etnolingvistik metodologiya asosida tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili.

O'zbek tilshunosligida o'xshatishlar tahlili bir necha yo'nalishda olib borilgan. A. Hojiyev frazeologiya sohasidagi fundamental tadqiqotida ko'chma ma'noli birliklarning, jumladan o'xshatishlarning shakllanish yo'llarini — metafora, metonimiya, sinekdoxa asosida — ko'rib chiqqan va o'simliklar hamda hayvonlar bilan bog'liq iboralarni alohida tahlil qilgan [4]. Bu ish o'zbek tilshunosligida o'xshatish va frazeologizmlarning nazariy asosini belgilab bergan.

N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni to'rt tarkibiy unsurga ajratgan: o'xshatiladigan narsa yoki subyekt; o'xshatish etaloni; o'xshatish asosi; o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi [2]. Masalan, “lola go'yo yoqut piyola” (H. Olimjon) iborasida: subyekt — lola, etalon — piyola, asos — yoqut (rangdoshlik), shakliy ko'rsatkich — go'yo so'zidir. Bu to'rt unsurning etnolingvistik tahlili milliy madaniy ma'nolarni ochib beradi. A. Nurmonov esa leksik semantika doirasida o'xshatishlarning ko'chma ma'no yasallashidagi o'rnini keng yoritib, o'zbek tilidagi leksik-semantik munosabatlar tizimini tahlil etgan [1].

D. Xudoyberganova o'zbek she'riy matnlarini antropotsentrik yondashuv nuqtai nazaridan o'rganib, insonga oid tasviriy vositalar — jumladan o'xshatishlar — badiiy matndagi funksional xususiyatlarini tadqiq etgan [5]. F. Usmonov esa o'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlarini alohida dissertatsiya mavzusi sifatida o'rganib, etalon tizimidagi milliy o'ziga xosliklarni aniqlagan [6]. M. Yoqubbekova xalq qo'shiqlarida o'xshatishlarni o'rgangan monografiyasida xalq og'zaki ijodiyotidagi o'xshatish etalonlarining arxaiik qatlamlarini ko'rsatib bergan [7]. Bu tadqiqotlar ushbu maqolaning nazariy asosini tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda uch asosiy metod qo'llanildi. Tavsifiy-tahliliy metod — o'xshatishlarni badiiy matnlar, folklor namunalar va kundalik nutqda kuzatish hamda ularning tarkibiy unsurlarini tavsiflash maqsadida; etnolingvistik kontekst tahlili — o'xshatish etaloni orqali aks etgan madaniy ma'nolar va xalq tasavvurlarini aniqlash uchun; qatlamli tahlil metodi — o'xshatishlarni milliy

o'ziga xos, umumturkiy va universal qatlamlarga ajratib o'rganish uchun. Misol bazasi sifatida A. Qahhor, A. Oripov va E. Vohidov asarlaridan, “o'zbek tilining izohli lug'ati” [3] dan hamda o'zbek xalq maqol-matallar to'plamidan [8] tanlab olingan 200 dan ortiq o'xshatish birlik tahlilga tortildi.

Natijalar va muhokama.

N. Mahmudov ajratgan to'rt unsur — subyekt, etalon, asos va shakliy ko'rsatkich — etnolingvistika uchun turlicha ahamiyat kasb etadi. Eng ko'p ma'lumot beruvchi unsur — etalon: aynan u ma'lum bir xalq madaniyatida qanday narsalar muqoyasa mezon sifatida qabul qilinganini ko'rsatadi. o'zbek tilidagi o'xshatish etalonlari beshta asosiy semantik guruhga bo'linadi: hayvonot olami (zooetalon), o'simliklar dunyosi (fitonimetalon), tabiat hodisalari, insoniy sifatlar va mehnat-turmush buyumlari. Har bir guruh xalqning tarixiy-madaniy tajribasini o'ziga singdirib olgan.

Shakliy ko'rsatkich o'zbek tilida asosan “kabi”, “singari”, “misoli”, “yanglig’”, “go'yo” vositalari orqali ifodalanadi. Ularning tanlovi ham madaniy ma'no tashiydi: “go'yo” ko'proq badiiy-she'riy uslubga, “kabi” esa kundalik nutqqa xos. A. Oripov she'rlarida “yanglig’” va “misoli” arxaik ko'rsatkichlarni ongli ravishda qo'llash orqali o'xshatishga klassik she'riyat ruhini singdiradi [9]. o'xshatish asosi esa ko'pincha tilning yuzasida ko'rinmaydi — u madaniy ong tomonidan tushuniladi. “Arslon kabi” deganida asos — jasorat yoki kuch — aniq aytilmaydi, lekin o'zbek madaniy ongida darhol faollashadi.

Zoosimvolik o'xshatishlar o'zbek tilida eng boy va madaniy jihatdan eng murakkab qatlamni tashkil etadi. o'zbek xalqi qadimdan chorvachilik va o'troq dehqonchilikni uyg'unlashtirgan turmush tarziga ega bo'lgani uchun hayvonlar kundalik tajribaning ham, badiiy tafakkurning ham asosiy manbalaridan biri bo'lgan. F. Usmonov o'zbek tilidagi zoosimvolik o'xshatishlarni tahlil qilar ekan, hayvonlarga bog'liq etalonlarning ikkita asosiy funksiyasini ajratadi: antropomorfik (hayvon xususiyatlarining insonga ko'chirilishi) va aksincha, zoomorfik (insoniy sifatlarning hayvon orqali ifodalanishi) [6].

Ot — o'zbek tilidagi eng ko'p uchraydigan ijobiy etalon. “Otday chopmoq”, “toy kabi o'ynamoq”, “Boychiborday yelmoq” — bu iboralarida ot tezlik, erkinlik va sadoqatning bosh timsolidir. Qiziqarli etnolingvistik holat: “ot” iboralaridagi etalon ko'pincha umumiy emas, balki aniq ismdagi otlarga — folklordagi Boychiborga, Go'ro'g'lining Gyratiga — bog'liq. M. Yoqubbekova kuzatganidek, xalq qo'shiqlarida ot obrazi ko'pincha sevgilining yoki qahramonning ikkinchi “o'zi” sifatida namoyon bo'ladi [7]. Bu otning o'zbek madaniyatidagi o'rnini oddiy hayvon chegarasidan chiqarib, madaniy simvol darajasiga ko'taradi.

“Boychiborday yelmoq” — tezlik va erkinlikning folklordagi etaloni.

“Toy kabi o'ynamoq” — bolalarcha shod-xurramlik iborasi.

It etaloni o'zbek tilidagi eng ko'p qo'llaniladigan, ammo eng ziddiyatli zooetalon hisoblanadi. Bir tomondan — “itday sadoqatli” — eng yuqori sadoqatning ifodasi. Boshqa tomondan — “itday charchagan”, “it hayot”, “itday yalagan” — kamsitish va qadrlanmaslikning belgisi. A. Hojiyevning frazeologik tadqiqotida ta'kidlanganidek, it bilan bog'liq frazeologizmlar va o'xshatishlarning aksariyatida salbiy konnotatsiya ustunlik qiladi [4]. Bu ziddiyat it bilan insonning uzoq tarixiy munosabatidan kelib chiqib, madaniy ongda ikki qatlamli obraz shakllantirgan.

“Itday sadoqatli” — eng yuqori sadoqat etalonida.

“Itday charchagan” — kuch ketib, holdan toyish ma'nosida.

Ilon o'zbek tilidagi salbiy zooetalon sifatida deyarli mutlaq tarzda namoyon bo'ladi. “Ilon kabi zaharli”, “ilon tig'moq”, “ilon tili” — bu iboralarida ilon xiyonat va yashirin yovuzlikning muqobili. D. Xudoyberganova ta'kidlaganidek, bunday salbiy zooetalon qadimiy mifologik tasavvurlar —

ilonning jannat qissasidagi va er osti kuchlari bilan bog‘liq arhetipik obrazi — bilan chambarchas bog‘liq [5]. Sher va arslon esa buning aksini ko‘rsatadi: “arslon yurak”, “sherday tashlanmoq”, “arslon bola” — ularning barchasi musbat ma’noda, jasorat va ulug‘vorlik etalonlari sifatida ishlatiladi.

“Ilon kabi zaharli” — yashirin va xiyonatkor shaxsga nisbatan.

“Arslon yurak” — jasur, qo‘rqmas insonni maqtash iborasida.

Tabiat va turmush-mehnat etalonlari

O‘simlik nomlariga asoslangan etalonlar o‘zbek tilidagi ikkinchi katta etnolingvistik guruhni tashkil etadi. N. Mahmudov klassik she‘riyatdan kelib chiqqan o‘simlik etalonlarini “lisoniy-madaniy arhetip” deb ataydi — ular avloddan-avlodga o‘tib, tildagi barqaror obrazlarga aylanib qolgan [2]. Gul — go‘zallikning asosiy etaloni: ammo har bir gul turi o‘ziga xos etnolingvistik ma’no kasb etadi. Lola — qizillik, ishtiyoq va o‘tkinchilik; yasmin — oppoqlik va noziklik; rayhon — xushbo‘ylik va baraka; to‘ng‘ich gul — erta yoshlik va umid. “Lola yonoq”, “yasmin kabi oq”, “rayhondek xushbo‘y” — bu iboralarda har bir gul nomi uning o‘zbek madaniyatidagi o‘ziga xos mavqeini aks ettiradi.

“Lola yonoq” — qizil-ishtiyoqli yonoq uchun klassik she‘riy etalon.

“Rayhondek xushbo‘y” — tabiiy, nozik hidning muqobili.

“Yasmin kabi oq” — oppoqlik va muloyimlik birgalikda ifodalangan.

Terak o‘zbek tilidagi to‘g‘rilik va ulug‘vorlik etalonidir: “terakday bo‘y”, “terakday tik turmoq”. Ammo etnolingvistik jihatdan muhim nuance shundaki, o‘zbek qishloqlarida terak an’anaviy ravishda qabristonlarda ham o‘stirilgan. Shuning uchun terak etaloni ayrim kontekstlarda vafot va g‘urbat assotsiatsiyalarini ham chaqiradi. Bu N. Mahmudov ta’kidlagan “ikki qatlamli madaniy ma’no” hodisasining yorqin namunasidir [2]: bir etalon bir vaqtning o‘zida ikkita, bir-biriga qarama-qarshi madaniy ma’noni saqlab qolishi mumkin.

“Terakday bo‘y” — uzun, to‘g‘ri qomat ifodasida.

“Terakday tik turmoq” — sobitqadamlik va erkinmaslikning belgisi.

Suv o‘zbek tilida eng ko‘p va eng xilma-xil ma’nolarda qo‘llaniladigan tabiiy etalon. “Suvday toza”, “suvday ravshan”, “suv kabi yumshoq”, “daryo kabi bag‘ri keng”, “sel kabi”, “buloqdek tiniq” — ularning barchida suv poklik, ravshan fikr, kenglik va shiddat anglatadi. A. Nurmonov kuzatganidek, bu suv bilan bog‘liq etalonlarning xilma-xilligi o‘rta Osiyo cho‘l mintaqasida joylashgan o‘zbek xalqining suv bilan qadimiy va hayotiy aloqasini bevosita aks ettiradi — suv bu xalq uchun nafaqat moddiy zarurat, balki madaniy qadriyat [1].

“Suvday toza” — poklik va halollikning muqobili.

“Daryo kabi bag‘ri keng” — saxiy, keng qalbli insonning tavsifi.

“Buloqdek tiniq” — fikr yoki niyatning ravshanligi ifodasida.

Mehnat va turmush madaniyatidan kelib chiqqan etalonlar — ipak, atlas, ko‘za, xum, non, qovun — o‘zbek tilidagi eng milliy o‘ziga xos qatlamni tashkil etadi, chunki ular faqat shu xalqning turmush tajribasida mavjud. “Ipakday yumshoq” iborasida Ipak yo‘lining tarixiy merosi aks etadi. M. Yoqubbekova xalq qo‘shiqlarida ipak etalonining milliy estetik ideal sifatida muntazam qaytib kelishini qayd etgan [7]. “Qovun kabi shirin” esa o‘rta Osiyo qovunining nafaqat meva, balki mehmonparvarlik va yoz to‘kinligining timsoli sifatidagi madaniy mavqeini ko‘rsatadi.

“Ipakday yumshoq” — nozik, muloyim xarakter yoki his-tuyg‘u uchun.

“Qovun kabi shirin” — o‘rta Osiyo qovunining madaniy etalonligi.

Umumturkiy qatlamga qo‘shni turkiy tillar — qozoq, qirg‘iz, turkman, uyg‘ur — da ham uchraydigan, ammo o‘zbek tilida o‘ziga xos rang-tus kasb etgan etalonlar kiradi. “Otday chopmoq”,

“sherday jasur”, “quyoshdek porlamoq” — bularning muqobillari qo’shni tillarda bor. Bu qatlam o’zbek tilining turkiy tillar oilasiga mansubligini va bir necha ming yillik umumiy nomadik-agrarian madaniy merosini aks ettiradi. A. Nurmonov ta’kidlaganidek, umumturkiy qatlamdagi o’xshatishlar ko’pincha tilshunoslik tahlilida “metafora sifatida idrok qilinmay, oddiy so’zning ma’nosi sifatida qabul qilinadi” — bu ularning madaniy ongga naqadar chuqur singib ketganini ko’rsatadi [1].

Universal qatlamga oy, quyosh, suv, tosh, olov kabi tabiat universallari orqali qurilgan etalonlar kiradi. “Quyoshdek yorqin”, “suvday toza”, “toshday qattiq”, “olovday qizg’in” — bularning muqobillari barcha tillarda uchraydi. Bu universal qatlam o’xshatishlarning inson idrokining umumiy biologik va psixologik mexanizmlari bilan bog’liqligini ko’rsatadi. D. Xudoyberganova fikriga ko’ra, universal qatlamdagi o’xshatishlar ham ma’lum bir tilda o’ziga xos konnotatsion rang kasb etishi mumkin: masalan, “oy” etaloni o’zbek she’riyatida go’zallikning eng yuqori etaloniga aylangan, bu boshqa tillarda har doim ham shunday emas [5].

Xulosa.

O’zbek tilidagi o’xshatishlarning etnolingvistik tahlili bir nechta asosiy xulosaga olib keladi. Metodologik jihatdan N. Mahmudov tomonidan ajratilgan to’rt tarkibiy unsur — subyekt, etalon, asos va shakliy ko’rsatkich — etnolingvistik tahlilning eng samarali vositasi bo’lib, aynan etalon milliy madaniy ma’nolarning asosiy tashuvchisi ekani aniqlandi.

O’zbek tilidagi o’xshatish etalonlari uch mustaqil qatlamni tashkil etadi. Milliy o’ziga xos qatlam, umumturkiy qatlam va universal qatlam. Ushbu uch qatlamning mavjudligi o’zbek tilining bir vaqtning o’zida o’ziga xos va umumbashariy ekanini ko’rsatadi. Hayvonot olami, o’simlik leksikasi, suv va mehnat-turmush buyumlari asosidagi etalonlar o’zbek xalqining tarixiy hayot tarzi — chorvachilik, dehqonchilik, Ipak yo’li madaniyati — ni bevosita aks ettiradi. o’xshatish etalonlari tasodifiy emas — ular asrlar davomida xalqning madaniy xotirasida saralanib, mustahkamlashgan. A. Nurmonov ta’biri bilan aytganda, ular “tilning madaniy geni” hisoblanadi [1].

Kelajak tadqiqot yo’nalishlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: o’zbek shevalari va adabiy til o’xshatishlarini qiyosiy o’rganish; zamoviy yosh avlod nutqida o’xshatish etalonlarining evrilishini kuzatish; hamda o’zbek o’xshatishlari lug’atini tuzish — bu sohada hali yetarli leksikografik ish olib borilmagan.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. I jild. — Toshkent: Akademnashr, 2012. — B. 169–172.
2. Mahmudov N. o’xshatishlarda milliy mentallik jozibasi // Til tilsimi tadqiqi. — Toshkent: Mumtoz so’z, 2017. — B. 12–26.
3. o’zbek tilining izohli lug’ati: 5 jildlik. — Toshkent: o’zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. URL: <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/10-o-zbek-tilining-izohli-lug-ati>
4. Hojiyev A.P. o’zbek tilining frazeologiyasi asoslari. — Toshkent: Fan, 1973. — B. 75–92.
5. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. — Toshkent: Fan, 2013. — B. 41–58.
6. Usmonov F.F. o’zbek tilidagi o’xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi: Filol. fan. bo’yicha falsafa doktori (PhD) diss. — Toshkent, 2017.
7. Yoqubbekova M.U. o’zbek xalq qo’shiqlarida o’xshatish: Monografiya. — Toshkent, 2003.
8. o’zbek xalq maqollari va matasllari to’plami / Tuzuvchi: T. Mirzayev. — Toshkent: g’afur g’ulom nomidagi nashriyot, 2014.
9. Oripov A. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Sharq, 2004.
10. Qahhor A. Asarlar. 3 jildlik. — Toshkent: g’afur g’ulom nomidagi nashriyot, 2009.

11. Mahmudov N. o'zbek tili stilistikasi asoslari. — Toshkent: o'qituvchi, 2013.
12. Ingliz va o'zbek tillaridagi o'xshatish etalonlari va ularning lingvomadaniy xususiyatlari / Sodiqova S.T. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ingliz-va-o-zbek-tillaridagi-o-xshatish-etalonlari-va-ularning-lingvomadaniy-xususiyatlari>
13. o'zbek tilidagi o'xshatishlarda tana a'zolari: leksik va madaniy tahlil // Развитие педагогических технологий в современных науках. — 2024. — Т. 3, №16. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/dptms/article/view/61103>
14. o'zbek xalq qo'shiqlarida o'xshatishlar / Zenodo. — 2024. URL: <https://zenodo.org/records/13922363>
15. o'zbek she'riyatining lingvokulturologik xususiyati. Diplom ishi. — Toshkent: TDTU, 2023. URL: <https://oefen.uz/uz/documents/diplom-ishlar/umumiy/o-zbek-she-riyatining-lingvokulturologik-xususiyati>